

Šlosar, Dušan

Praslovanské východisko kompozit

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 11-15

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123011>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1. Praslovanské východisko kompozit

Slovotvorný postup kompozice byl vlastní už praslovanštině. Typy praslovanských kompozit však nelze rekonstruovat — na rozdíl od rekonstrukcí v jiných jazykových plánech — na základě staroslověnštiny. Intelektualizovaná staroslověnština totiž pod vlivem řečtiny rozvinula slovotvorný postup kompozice daleko za její původní rozsah v praslovanštině (Bláhová 1996). Je tedy třeba vycházet z původního lexika jednotlivých slovanských jazyků. Toto srovnání nám ukazuje některé nepochybné rysy původních praslovanských kompozit.

Složenina obsahuje více informace než odvozenina. Proto se kompozice uplatňovala hlavně tam, kde je to nejvíc žádoucí, totiž v terminologických okruzích, k nimž můžeme počítat názvy rostlin a živočichů, ale i zárodky terminologie právní. Kompozit během vývoje přibývalo a možnosti tvoření skládáním se rozšiřovaly. Prvotní praslovanské typy kompozit však jsou podle našeho přesvědčení mezi dnešními kompozity rozeznatelné.

Nejdůležitějším jejich společným rysem je dvoučlenná bezafixální struktura, tzn. spojení dvou kmenů bez sufixů a prefixů. Oba komponenty mají přitom povahu z hlediska slovotvorného primární, to znamená, že jimi nejsou slova odvozená. Celek bývá opatřen pouze morfologickou charakteristikou, obě části bývají spojeny konektem. Konektem bývá ve většině případů kmenotvorný vokál předního členu kompozita. Není tomu tak pouze v těch případech, kdy je předním členem jméno konsonantické deklinace a deklinace τ -kmenové: tehdy je konektem vokál, nikoli konsonant. Je-li prvním komponentem kořen verbální, slouží jako konekt vokál *i*.

Jako konekty se tedy uplatňují vokály *o*, *e*, *ɔ* a *ɛ* u předních členů jmených a *i* u předních členů verbálních. *O* bývá pravidelným konektem *o*-kmenů i *a*-kmenů, protože u posledních jde o *a* krátké, které se v praslovanštině reflektovalo jako *o*. *E* je konektem *jo*-kmenů v důsledku psl. změny *jo* > *je*, *ɛ* je psl. reflex za krátké *u*, uplatňuje se tedy u *u*-kmenů, *ɔ* je reflexem krátkého *i*, je tedy konektem *i*-kmenů.

Na základě těchto pozorování lze konstatovat, že v praslovanštině existovaly tyto hlavní typy kompozit (S = substantivní komponent, A = adjektivní komponent, V = verbální komponent, N = numerální komponent, P = pronominální komponent, K = konekt):

S-K-V byl nesporně nejvýraznější typ praslovanských kompozit. Patřily k němu např. tyto složeniny:

**nokt-ь-leg-ъ* (č. *nocleh*, p. *nocleg*, r. *ночлег*)

**tuch-o-mor-ъ* (č. *tuchoťmůrka*, r. *мухомор*, srb. a chorv. *tuhomor* ...)

**voj-e-vod-a* (č. *vévoda*, p., r. *vojevoda*, b., srb. *vojvoda*)

**kol-o-maz-ъ* (č. *kolomaz*, r. *коломазь*, srb. a chorv. *kolomaz* ...)

**kol-o-vort-ъ* (č. *kolovrat*, srb. a chorv. *kolovrat*, rus. *коловорот*)

**krъv-o-tok-ъ* (č. *krvotok*, srb. a chorv. *krvotok*, rus. odvozenina *крово-точить*)

Symptomy starého data vzniku nese kompozitum **med-v-ěd-ъ* (č. *medvěd*, rus. *медведь*, srb. a chorv. *medvjed*): muselo vzniknout v praslovanštině už tehdy, když ještě kmenotvorné *-u* předního členu neztratilo svou zaokrouhlenost a nezměnilo se v *-ъ* a následující dlouhé *e* nemělo protezi: jen na styku těchto dvou vokálů se z *-u-* mohlo vyvinout *-v-*. Tím je vznik tohoto kompozita položen před 6. století.

Onomaziologickou strukturou všech uvedených formací je vztah substance a děje, povětšinou nikoli abstraktně chápaného, nýbrž majícího povahu dějového konkréta. Jde většinou o pojmenování živých i neživých substancí. Nedostatek sufixu způsobuje, že povaha této substance není nijak vyjádřena. I syntaktický vztah ve větném ekvivalentu složeniny je v různých případech různý. Z toho plyne naše skepse co do syntaktických teorií kompozice. Obdobně jsou ovšem v tomto raném období zčásti zformována i samostatná dějová jména, která mohou mít povahu konkrét i abstrakt (**vozъ* je konkrétum, **morъ* je abstraktum). Sémantická přednost těchto kompozit spočívá v tom, že předním členem přímo pojmenovávají substanci představující některé z možných doplnění děje: jeho objekt (*medvědъ*, *vojevoda*, *kolomazъ*), prostředek (*kolovortъ*), okolnost (*noktlegъ*), neživého činitele (působitele) (*listopadъ*, *krъvotokъ*).

Naproti tomu nejistá je existence psl. kompozit typu A-K-V. Známe jej jen z etymologických rekonstrukcí. Příkladem by mohlo být Machkem předpokládané psl. **syr-o-jed-ъ* (p. *serojeszka*, r. *сыроежка*, srb. a chorv. *sirojedka*). Scházejí však přesvědčivé symptomy toho, že by se tento model už v praslovanštině zkonstituoval v kompaktní skupinu, která by se v dalším vývoji obohacovala o další jednoznačné formace. Také fakt, že ve všech citovaných slovanských jazycích jde v naší ilustraci o složeniny sufixální, jeho psl. původ poněkud zpochybňuje.

Nepochybná je existence psl. složenin s předním členem numerálním a zadním substantivním N-K-S, i když měly menší početní zastoupení než např. S-K-V:

**devět-ъ-sil-ъ* (č. *devěťsil*, r. *девятил*, srb. a chorv. *devesilj*)

**pol-ъ-nokt-ъ* (č. *půlnoc*, r. *полночь*, srb. a chorv. *ponoć*)

**in-o-rog-ъ* (č. *jednorozec*, stsl. *inorogъ*, r. *единорог*).

Tento psl. typ shmoval patrně formace dvojího původu: jednak skutečná spo-

jení číslovky a substantiva (*poľnokъ*) a jednak spojení číslovky a desubstantivního adjektiva (*inorogъ*), které se díky shodě jmenné deklinace substantivní a adjektivní snadno přehodnotilo v substantivum. V těchto případech pak docházelo ke změně původní morfologické charakteristiky zadního členu ve prospěch maskulin (jako u kompozit skladu A-K-S, např. **zoltogolvъ*).

Touto vlastností se shodovaly s dalším typem A-K-S. Také ten představuje formace od původu dvojí: vnější kompozita typu **zoltogolvъ* (č. *zlatohlav*, chorv. *zlatoglav*) a vnitřní atributivní kompozita typu **čъmobyľъ* (č. *černobyl*, ukr. *чернобил*). Jde o skupinu asi méně zastoupenou. To by samo o sobě nemuselo svědčit o perifernosti tohoto typu; projevem jeho periferního charakteru je spíš fakt, že se často vyskytuje v okruhu těch pojmenování, která obvykle představují parasystém existující na pozadí systému základního, totiž v okruhu vlastních jmen. Příkladem může být osobní jméno **Svět-o-pľk-ъ* (pův. "mající mocné vojsko") nebo místní jméno **Vyš-e-gord-ъ* (č. *Vyšehrad*, jihosl. *Višegrad*). O jeho živosti na druhé straně svědčí forma adaptace řeckého slova ελεφας přes gótské *ulbandus* do podoby praslovanského **vel-ъ-blqd-ъ* (staročes. *velblúd*, starorus. *вельблудъ*, stsl. *velbbqđъ* // *velbblqđъ*) (Vasmer 1964–1973, Machek 1968).

Osobitý praslovanský typ představovala kompozita struktury V-K-S. Konektem tu bylo *-i-*, které připomínalo koncovku imperativu, a proto se v některých západoslovanských jazycích u novějších formací přední člen s formou imperativu vyrovnal (č. *tlučhuba*, slov. *melhuba*; viz Kaiser 1980, Bartáková 1985), zadní část někdy podléhala změně morfologické charakteristiky. Původně ovšem toto *-i-* imperativní koncovkou nebylo, o čemž svědčí fakt, že vokalicky vyznívající slovesné základy byly připojovány přímo, bez konektu, jak dokládají staročeská osobní jména *Sbramtr*, *Ubyněga*... Mezi apelativy byl tento typ zastoupen sporadicky: *bol-i-golv-ъ* (č. *bolehlav*, r. *болуголов*), ale doložen je ze všech tří skupin slovanských jazyků: vedle rus. *болуголов* charv. název osoby *kalivoda* (stč. také *kalivod*) apod. Častěji se uplatnil v parasystému osobních jmen (**Mъst-i-slav-ъ*).

Z adjektivních kompozit lze předpokládat tyto typy: A-K-S (**gol-o-bord-ъ*: č. *holobradý*, srb. a chorv. *golobrad*, rus. *золобородый*), N-K-S (**jedin-ok-ъ*) a P-K-S/V (**svoj-e-vol-ъn-ъ*, **vъs-e-mog-qt-ji*). Existence dalšího, složení S-K-V, popř. A-K-V, je nejistá, i když existují sporadické bezsufixální staročeské případy (*prost-o-řek-ŷ*). Většinou jsou však kompozita tohoto skladu opatřena sufixy.

Sporná je však existence praslovanských kompozit verbálních (viz Bláhová 1996). Typ *blag-o-sloviti*, který je ve staroslověnštině hojně doložen (viz např. Sadnik-Aitzetmüller 1955), reprezentuje vesměs kalky řecké předlohy. Jejich verbální komponenty jsou jen zčásti slovesa primární (*-plakati*, *-trъpěti*,

-voliti, -pasti, -gręti, -tešti aj.), převažují tu základy odvozené (-priimati, -vēstbstvovati, -izvoliti, -darbstviti apod.), což už samo o sobě signalizuje jejich pozdnější, popř. umělý původ. Mezi staroslověnskými předními členy jednoznačně převažuje *blago-* (18x), překlad řec. *eu-*, mnohem méně jiné: *bogo-*, *novo-* aj. Obecně praslovanský model takových kompozit je však etymologicky nejistý. Je ovšem na druhé straně třeba soudit, že se staroslověnština při tomto umělém vytváření kompozit musela opírat o nějaký existující model, jehož možnosti dále rozšiřovala. Tento předpoklad však není možno zcela jednoznačně potvrdit. Snad jen jedno složené sloveso můžeme s Machkem klást do praslovanštiny, a to **bala-mōtiti* (čes. *balamutit*, pol. *bałamacić* // *bałamucić*, ukr. *баламутити*, rus. *баламутить*). Avšak zatímco druhým členem je poměrně běžné praslovanské sloveso, přední člen složeniny není zcela jasný. Je tedy sporné, zda takové formace periferní povahy mohly být modelem sloužícím k napodobení. Toto sloveso má však formovou paralelu v etymologicky rovněž ne zcela jasném čes. *kormoutiti*, které může být příbuzné se slovenským *kolomútiť*, pol. *kołomacić*, rus. *коломутить*, ukr. *каламутити*. Machek pro tato slovesa předpokládá psl. východisko **kal-o-mōtiti* a to by byla formace významově průhledná: "kalit vířením" (přesněji vlastně „vířit kal“). Konečně existuje rané staročeské kompozitum *cuž-o-ložiti*, které má jen pol. paralelu *cuż-o-tożyc* a neopírá se o cizojazyčnou složenou předlohu (lat. = *adultero*), není tedy kalkem. Mohlo by tedy být jistým svědectvím o spontánní existenci tohoto psl. typu, pro nějž je na místě předpokládat primární charakter obou členů a jejich obecnou srozumitelnost.

Reduplikace hrála v praslovanštině zcela okrajovou úlohu. Jejím reliktem je několik málo formací jako **gol-gol-ъ* (č. *hlahol*, rus., srb. a chorv. *glagol*), **kol-kol-ъ* (rus. *колокол*, csl. *klakolъ*), čes. *plápol* z psl. **polpolati*, **porpor-ъ* (ukr. a čes. *prapor*, srb. *praporac*, mak. *praporec*), **bolboliti* (čes. *blábolit*, rus. *балаболить*, bulh. *блаболя*) a čes. sloveso *chlácholit*.

Charakteristické je, že dochované původně reduplikované formace (bez konektu) jsou obdobného hláskového skladu: takového, který po metatezi odlišil první kořen od druhého, opakovaného. To možná svědčí o tom, že se reduplikace pocítovala jako záležitost odporující kmenoslovným zákonitostem praslovanštiny. (Tato hypotetická vlastnost se v modifikacích udržuje v slovanských jazycích dodnes. Dnes se ovšem netýká opakování kořene, ale opakování dvou hláskově totožných spojení v bezprostředním sledu. Tak například ačkoli nejproduktivnějším sufixem k odvozování abstraktních názvů vlastností je pro svou univerzální spojitelnost sufix *-ost*, přesto od adjektiv, jejichž základ končí na *-ost* nebo *-st*, se tvoří abstrakta jinými sufixy: *prostý* → *prostota*, *hustý* → *hustota*, *tlustý* → *tloušťka* apod. Jiný příklad: názvy činitelů fyzických dějů se odvozují nejproduktivnějším sufixem *-č* (*holič*, *řidič*...), ale základy sloves na *-ičit* se spojují s jiným sufixem: není odvozeno **cvičič*, **ničič*..., ale *cvičitel*, *ničitel* ... A konečně: jména konatelská se derivují dvěma nejproduktivnějšími sufixy *-ář/-ař* a *-ník* s málo vyhraněnou distribucí.

Od základů zakončených skupením *-ář* se však odvozuje výhradně sufixem *-ník*: *žalářník, oltářník ...* a podobně je tomu u základů zakončených na *-ar* (*pivovarník, požárník...*)

Je tedy možné, že tato dosud nikde nepopsaná zákonitost zabránila tomu, aby se reduplikace prosadila v praslovanštině větší měrou.

V. Jagić ve své studii *Die slavischen Komposita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten* (Jagić 1898–1899) uvádí množství staroslověnských složených kalků, které většinou skutečný stav kompozice v praslovanštině neobrážejí. Mezi nimi mají pro nás ovšem značnou cenu ta staroslověnská kompozita, která nemají přímou řeckou předlohu. Patří k nim také *vodonosъ, milosrbdъ* a několik dalších, lišících se od předešlých tím, že zadní člen kompozita představuje základ se sufixem: *rqk-o-vę-tъ, blag-o-dě-tъ, dobr-o-dějanije* apod. Ta jsou svědectvím o tom, že se původní typy psl. kompozit rozmnožovaly ještě před impulsem daným staroslověnskými kalky. Systémovým předpokladem tu byla možnost paralelního tvoření jednoduchých, derivovaných dějových jmen: vedle *mazъ* existovalo také *mastъ* a *pomazaniije*, obdobně *zavida* // *zavistъ* // *viděniije*, *volja* // *voleniije*, *sъdъ* // *sъdъba* // *osъždenije* ... To otevřelo ještě ve staroslověnině cestu k tvoření kompozit sufixálních: *blago-dětъ* // *blagodějanije*, pod. *blagovolenije*, *rqkopisaniije* ...

Ještě výraznější krok představovalo ve staroslověnině překročení hranic komponovaných sufixálních dějových jmen tím způsobem, že se začala vytvářet kompozita s jednoznačnými činitelskými sufixy: podle dublet *спасъ* // *спаситель* mohlo vzniknout i *zakonoučitelj*, a obdobně *bogočъtъcъ, člověkoubiica* aj. Tak se otevřela cesta k hromadnému tvoření kompozit různých typů a významů.

Tím byla na sklonku praslovanské epochy podstatně zvýšena sémantická nosnost kompozit: prvním komponentem doplňovala (jako dříve) pojmový obsah, sufixem pak nadto jednoznačně vyjadřovala slootovornou kategorii formace.